

Бібліотечні та архівні фонди Кам'янець- Подільського університету в контексті становлення системи політичної цензури

У статті розглядається процес виїмки "контрреволюційної літератури" з бібліотечних та архівних фондів Кам'янець-Подільського університету в контексті становлення системи політичної цензури.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський університет, політична цензура, комуністи, архів, бібліотека, часописи, книжкові фонди.

У цьому повідомленні автори ставлять мету на прикладі Кам'янець-Подільського національного університету, який в першій половині 1921 р. через низку проміжних структур був реорганізований в Інститут народної освіти, проілюструвати підходи репрезентантів радянської моделі державності на предмет допустимого використання комплексів історичних матеріалів з метою їх наукового студіювання та, як можливий наслідок, ймовірно "негативного впливу" цього процесу на формування світогляду молодішої генерації будівників нового суспільного устрою. Дана проблематика на регіональному рівні в різних її аспектах та проявах уже ставала предметом розгляду в працях В. С. Прокопчука, Л.Ф. Філінюк, В. М. Острового та інших дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Однак її актуальність з цим не вичерпується, особливо коли йдеться про введення до наукового обігу нових архівних документів, що дозволяють розширити джерельну базу питання.

Визначення стратегічної мети в плані "поліпшення" якості книжкових фондів бібліотек належало центральним структурам більшовицької Росії. Зокрема, вже в інструкції "Про перегляд каталогів для вилучення застарілої літератури з громадських бібліотек" (1920 р.), складеної за безпосередньої участі Н. К. Крупської, зазначалося, що "очищення" бібліотечних фондів набуває політичного і культурно-освітнього значення [7, с. 95]. При цьому характерною ознакою започаткованих новацій щодо визначення якості інтелектуальних продуктів став чітко виражений класовий принцип.

Перші кроки комуністів у Подільському регіоні в царині збереження книжкових фондів, літературних, мистецьких, наукових

надбань як попередніх поколінь, так і сучасників, не вирізнялися особливою оригінальністю, а відтак повністю відповідали розпорочним документам вищих радянських та партійних органів. У серпні 1920 р. на засіданні Кам'янець-Подільського тимчасового партійного комітету КП(б)У вони спробували взяти під власний контроль усю агітаційно-пропагандистську справу в краї, створивши при революційному комітеті окремих відділ друку, на який покладалося завдання цілковитого контролю видання та розподілу друкованої продукції як повітового, так і загальноукраїнського значення [8].

У контексті виконання цього завдання в грудні 1920 р. керівництву державного українського університету в розпорядчій формі було дано вказівку про негайну видачу комплектів “петлюрівських часописів” [9].

Поступово укорінюючись на місцевому ґрунті, тактика комуністів у політико-ідеологічній сфері почала видозмінюватися і набирати все більш жорстких рис. Відтепер планувалося тримати під контролем і продукування нових зразків друкованої продукції, і бібліотечну галузь взагалі, повністю вилучити з користування так звану “шкідливу” літературу.

На початку січня 1921 р. до Кам'янець-Подільського державного українського університету без будь-яких попереджень завітали співробітники надзвичайних органів з метою обстеження бібліотечних та архівних сховищ. Вибір для перевірки саме цього навчального закладу не був випадковим, оскільки в університеті зосереджувалося багато цінних матеріалів. Проте чекістів цікавив передусім не факт схоронності документів, що становили державне надбання, а їх змістова відповідність визначеним ідеологічним “стандартам”. Вони вилучили без опису цінний корпус документів, що відносився до періоду революційної доби 1917 – 1920 рр. За три дні чекісти знову повернулися до цієї справи, провели виїмку з бібліотеки комплектів газет “Слово”, “Подольський край та ін.” [10, с. 17].

Очевидно брутальна поведінка з документами історичної ваги, а також затримання при цьому помічника ексекютора Богуша змусила викладацький склад вдатися до протесту. Так, на засіданні Науково-шкільної ради 2 січня 1921 р. професорська корпорація, заслухавши достатньо аргументовані повідомлення голови ради М. Хведорова, політичного комісара Д. Мізіна, ексекютора Давидовича-Давиденка, а також М. Геращенка та М. Баєра, ухвалила: “1) З огляду на те, що архів є місце, де збиралися, збираються і будуть збиратися матеріали і документи не лише давніх часів, а і найновіших, аби потім дати історика можливість використовувати їх; 2) що згадані діла

переховувалися як архівний матеріал, в цілі використання їх наукою; 3) що якби які-небудь архівні матеріали потрібні були Радянській Установі, передача їх від Університету повинна бути переведена після наукового опису їх, щоб зберегти слід для історика, де їх можна знайти – просити повернення діл до архіву і про звільнення заарештованих” [11]. З метою ознайомлення представників повітового революційного комітету та надзвичайної комісії з прийнятим документом рада обрала спеціальну делегацію, до якої увійшли П. Клименко, П. Клепатський та І. Сазанський [12]. Зважаючи на таку реакцію професорсько-викладацького складу, політичний комісар Д. Мізін також порушив клопотання про повернення вилучених матеріалів. Відтак 13 січня 1921 р. це питання стало предметом розгляду на засіданні повітового партійного бюро. З огляду на те, що переважна більшість справ належала міністерствам УНР, рішення було негативним як для навчальної інституції. Документи спрямували на розгляд до губернського комітету партії [13].

Однак на цьому процес приведення бібліотечних та архівних фондів до вимог нормативної бази не завершився. За чотири місяці, у травні 1921 р., голова Кам'янецького повітвиконкому видав наказ, в якому, серед іншого, вимагалось: “Всім завідуючим бібліотек Кам'янця (цивільних, громадських, шкільних і при різних установах) на протязі тижня зробити вибірку книжок монархічного та шовіністичного змісту, а також всіх тих, що не відповідають сучасному світогляду як в сфері релігії, так у сфері соціального знання” [14, с. 248]. Для практичної реалізації запланованих заходів створювалася спеціальна комісія.

Новітні завдання в сформульованому імперативі стали черговим випробуванням для співробітників університетської бібліотеки. Річ у тім, що якраз напередодні появи цього наказу, завдяки невтомній наполегливості професорів навчального закладу, передусім П. Клепатського, книжкові фонди освітньої інституції поповнилися цінними виданнями з гуманітарних та богословських наук, перевезених з бібліотеки колишньої духовної семінарії, яку розформували [15].

За умов розвитку певних демократичних процесів, пов'язаних із запровадженням непу, політико-ідеологічна сфера перетворилася в особливу зону уваги партійно-радянського керівництва. Допустивши попервах елементи дозованої лібералізації суспільно-політичного життя, що мало наслідком реєстрацію приватних видавництв, більш вільної діяльності “Просвіт” та інших громадських організацій, більшовики надто швидко оговталися. Державна партія не могла допустити жодної конкуренції в політичній та культурно-освітній

сферах. Озвучуючи нову стратегію на XII конференції РКП(б), що відбулася в серпні 1922 р., Г. Зінов'єв, зокрема, наголошував: “З того, що ми зробили економічні поступки, не слід вважати, що ми будемо робити поступки політичні, свободу друку для буржуазії і т. ін., принципова позиція партії в цьому питанні була і залишається правильною” [16, с. 38].

Базуючись на партійних настановах, більшовики знову вдалися до спроб цілковито опанувати контролем духовну сферу. Зрозуміло, що бібліотечні та архівні установи в цьому контексті становили неабиякий інтерес, а відтак відносилися до категорії проблем, що мали певну пріоритетність для розв'язання. Поділля жодним чином не випадало із загальнонаціонального процесу. Щобільше, до західного регіону держави з огляду на геополітичні чинники увага була ще прискіпливішою.

10 жовтня 1922 р. до Кам'янець-Подільського ІНО в черговий раз завітав співробітник надзвичайних органів Б. Певчий, завданням якого було перевірити наявну літературу на предмет її відповідності комуністичній ідеології. У ході перевірки з'ясувалася цілком прогнозована ситуація, коли він “виявив літературу з точки зору ДПУ небажану для розповсюдження” [17]. Для того, аби кожен мав змогу самостійно зробити висновок щодо розряду літератури, яка репрезентантами більшовизму кваліфікувалася “контрреволюційною”, подаємо повний текст документа із збереженням авторського стилю.

**“ОПИС ЛІТЕРАТУРИ одібраної з архіву ІНО згідно
вищезазначеного протоколу 10/Х:**

1. Часопис “Громада” за 1919 р. (кіпа)
2. Бюлетені Міністерства Земельних Справ УНР” за 1919 і інші “Вісники” і “Бюлетені” Міністерств УНР за 1919 р. (кіпа)
3. Журнал “Село” за 1919 р. (кіпа біля 50 прим.)
4. “Прапор України” за 1919 р. (біля 20 прим.)
5. “Гедз”, “Будяк”, “Реп’яхи” за 1917 – 18 р. (30 прим.)
6. “Яким повинен бути укр. старшина” (Цівінський) за 1919 р. – 20 прим.
7. Закордонні: французькі, німецькі, англійські, румунські і польські газети за 1917 – 20 роки (кіпа)
8. Часоп. “Подольский край” і др. Подільські часописи від 1917 року – кіпа
9. Журнал “Селянська Громада” за 1919 р. – кіпа
10. Час. “Трудова Громада”, “Наш шлях” – кіпа
11. Часоп. “Український козак” за 1919 р. – кіпа
12. “Визволення” за 1919 р. (кіпа)

13. “Новини” і “Останні новини” за 1919 (кіпа)
14. “Універсальний Журнал” за 1918 р. – 3 примірники
15. Часопис “Козак” (кіпа)
16. “Журнал засідань Ради Нар. Міністрів” (літограф.) 1918 р. – невеличка кіпа
17. Часопис “Робітнича Газета” – кіпа
18. “Беларусь” (білоруський часопис) – кілька примір.
19. “Варшавське Слово” – кілька примірників
20. “Стрілець” за 1919 р. (невелика кіпа)
21. “Земельний закон”, “Закон про місцеві конгреси”, “Промова Винниченка”, “Універсал про форму влади на Україні” – УНР (кіпа)
22. Часопис “Галицький Голос” за 1919 р. (кіпа)
23. “Дністрова хвиля” часопис за 1919 р. (кіпа)
24. “Народна дума” часопис за 1919 р. (кіпа)
25. “Шлях” часопис за 1919 р. (кіпа)
26. Часопис “Народна воля” за 1919 р. (кіпа)
27. “Боротьба” за 1919 р. (кіпа)
28. “Українська Ставка” за 1919 (кіпа)
29. “Історія повстання” (Директорія УНР) – кіпа
30. Різні українські і російські часописи за 1919 р. (кіпа)
31. Бюлетені Міністерства шляхів за 1919 р. (кіпа)
32. “Дзвін” часопис (кіпа)
33. Часопис “Наша справа” за 1918 р. (кіпа)
34. “Трудовий шлях”
35. “Вістки сірих” за 1918 р.
36. “Голос села”
37. “Український тижневик” Київ 1919 р.
38. “Бюлетень штабу армії” (Волинська група) УНР
39. Часопис “Трудова Республіка”
40. “Козацький голос”, “Живе Село”, “Надія України”
41. “Стрілецька думка”, “Життя і Воля”, “Каменярі”, “Вперед”
42. “Свободний голос”, 1918 р., “Искра”, “Правда” за 1919 р.
43. “Наш путь” 1919 Київ
44. Накази управи Ген. Штабу УНР, 1918
45. Відозва “Хто з нами воює на польськiм фронті” УНР
46. “Капіталісти та соціал-провокатори”
- 47.*
48. Різні відозви – велика кіпа
49. Діла державної канцелярії УНР – кіпа
50. Міністерства шляхів УНР – кіпа
51. Міністерства освіти УНР – кіпа
52. редакції час. “Трудова громада” кіпа

53. Накази по державній канцелярії УНР кіпа

54. Часоп. “Україна” за 1919 р. велика кіпа

Спис склали: М. Ясинський /підпис/

Б. Нестерівський /підпис/

“10” жовтня 1922 р.

м. Кам'янець на Поділлю” [18].

Доповідаючи 24 жовтня 1922 р. Бюро ІНО про цей інцидент, Б. Нестерівський зазначав, що список вилученої літератури не є вичерпним, оскільки “складено його наспіх (в час трусу) і тому в ньому вказана лише найголовніша і найбільша, згідно кількості примірників, література”.

Наразі завідуючий архівом не міг пояснити природу появи великої кількості матеріалів, що перебували на зберіганні. Але при цьому досить відверто зізнався, що зазначена в описі література не планувалася до розповсюдження. В архіві зберігалися різноманітні документальні матеріали незалежно від того, в якому вони стані і до якого бісторичного часу не відносилися. “Одібрана література, носить виключно історичний характер, – переконував колега Б. Нестерівський, – а саме: “Бюлетені Міністерств УНР” мають переважно науковий (природничий) зміст: статті про розробку торфу, руди на Поділлю, про лісове господарство і т. п. “Вісники міністерств УНР” мають історичну вагу, як матеріали по історії революції на Україні і як матеріали до розробки різних правничих питань. Особливо цінним матеріалом, окрім зазначених, є газетний архів, що складається з повних комплектів майже всіх Подільських періодичних видань (рос., пол., укр.) від 1917 до 1920 років, а також з деякої кількості чужоземних часописів: білоруських, польських, румунських, французьких, німецьких, англійських того ж самого часу. Архів ІНО обслуговує дослідну катедру по історії Поділля і тому скупчення цієї літератури в архіві є цілком зрозуміле, як необхідне джерело до вивчення історії останніх часів революційного руху на терені Поділля” [19]. Розглянувши протокол виїмки, список матеріалів, вивезених з архіву, та, заслухавши доповідь архіваріуса про те, що всі реквізовані матеріали слугували винятково для провадження науково-дослідних робіт, Бюро ІНО на цей раз обмежилося прийняттям надто поміркованої ухвали, а саме: отриману в різний спосіб інформацію взяли до відому [20].

Однак більшовицька кампанія з вилучення “шкідливої” літератури на цьому не завершилась. З метою вияснення єдиної сітки політичних установ в Кам'янецькому повіті з 5 грудня 1922 р. по 10 січня 1923 р. була проведена спеціальна перевірка, задля чого створювалася окрема комісія в складі представників політосвіти,

агітпропу, паркому, культвідділу УБ, повіткому КСМУ, замзаворгінстра по роботі на селі, посекра Військомоту та посекра Міліції. Окрім вирішення інших важливих проблем, її завдання полягало й у перевірці книг в бібліотеках, читальнях, Просвітах, а наразі і відповідність зайнятим посадам керівного персоналу цих закладів [21].

У Кам'янець-Подільському інституті народної освіти історія з вилученням важливого комплексу матеріалів мала своє логічне продовження. Подальші події ілюструють це дуже виразно. 1926 року з Головного архівного управління до навчального закладу надійшов таємний лист за підписом завідуючого адміністративно-організаційним відділом Токарева такого змісту: “Надсилаючи при цьому копію протоколу за 1922 рік про виявлення ДПУ деякої літератури, Укрцентрархів прохає сповістити чи переховується в архівосховищах Окрарха згадані у цьому протоколі матеріали. Якщо таких матеріалів у Окрархі не буде знайдено, то надішліть відомості, що з ними сталося, куди вони були передані та за чийм розпорядженням” [23].

Відповідь на запит була дещо несподіваною: “Таємно. До Укрцентрархіва. На розпорядження Ваше від 15/IV ч. 40/І повідомляю, що надісланий Вами протокол був складений, але очевидно не виконаний, тому що переважна кількість зазначених в протоколі матеріалів в 20 числах б. місяця знайдено мною в архіві Кам'янецького ІНО, при чому на багатьох з цих матеріалів накладено штамп Українського Державного Університету. Знайдені всі матеріали за виключенням слідуючих: 1) “Громада”; 2) “Прапор України”; 3) “Будяк”; 4) “Реп'яхи”; 5) “Новини”; 6) “Останні новини”; 7) “Універсальний журнал”; 8) “Журнал засідання Ради Міністрів”; 9) “Закон про місцеві Конгреси”; 10) “Дністрова хвиля”; 11) “Народна душа”; 12) “Народна воля”; 13) “Історія повстання”; 14) Бюлетень Міністерства шляхів; 15) Дзвін; 16) Наша справа; 17) Вістки сірих; 18) Голос села; 19) Український тижневик; 20) Бюлетень штабу Армії; 21) Живе село; 22) Надія України; 23) На путі; 24) Діла Державної канцелярії; 25) Міністерства Шляхів; 26) Редакц. часоп. “Трудова громада”. Крім зазначених знайдених матеріалів знайдено матеріали, які в протоколі не зазначені – списки цих матеріалів будуть до Вас надіслані, часть зазначених газет, які розібрані не надіслано. Що торкається решти, то ми ждем Вашого розпорядження.

Додаток: протокол від 10/X 1922 р.

Завокрарх. Вих. Ч. 4/т. 14/VII – 26 р.” [24].

Очевидно, зазначений додаток не був повернутий, що спонукало центр до нових розпоряджень:

“Таємно. До Кам'янецького Окранху. “31” липня 1926 р. Ч. 89/т.

З приводу Вашого відношення від 14-го липня Ч. 4/т Центральне Архівне Управління прохає надіслати протокол від 10/Х – 1922 року, який Вами не додано до вищезазначеного відношення й, крім цього, прохання скоріш надіслати список архівних матеріалів, що Вами знайдено крім тих, що зазначено в протоколі.

Завідуючий Центральним Архівним Управлінням УСРР Рубач” [25].

На цьому документі накладена резолюція: “Арх. Терміново виконати пропозиц. Укр. Центр. Арх. Упр. 5/VIII – 26 року” [26].

Втім, і на цей раз завдання було виконано не ідеально. Це видно із супровідного листа до центральної установи:

“Таємно. До Укр. Ц. Архіва. “2” грудня 1926 р. Ч. 7.

На ч. 89/т Арх. Управл. Повертає Вам протокол від 10/Х – 1922 р. надісланий 15/IV б. р. при ч. 40/I. Заварх. Управл.” [27].

Зрозуміло, що подібна виконавська дисципліна не задовольнила Київ. Відтак до Кам'янца знову надіслали таємний лист:

“Таємно. До Кам'янець-Подільського Окранху. На № 7. “10” грудня 1926 р. № 119/т.

Центральне Архівне Управління, звертаючи увагу Окранху на неприпустимість подібного затримання відповіді на пропозиції Укрцентрархіва, удруге пропонує надіслати до нього докладніші відомості про виявлені Вами в ІНО архівні матеріали, себто: які саме, яких установ тощо, крім зазначених в протоколі з 10/Х – 1922 р., як це пропонувалося відношенням з 31/VII під ч. 89/т. Заст. Зав. Центрального Архівного Управління Токарев” [28].

На цьому, очевидно, листування завершується. Принаймні, нам не вдалося віднайти інших документів, які б ілюстрували розвиток теми. Натомість частина книжкового та газетного фондів, які так цікавили Київ, сьогодні зберігається у відділі рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Якщо тривалий час вони припадали пилком у спецсховищах, а відтак будучи недоступними навіть для дослідників, нині з цими матеріалами може ознайомитись кожен, хто цікавиться історією своєї Вітчизни.

Отже, вже на етапі утвердження в Подільському краї радянської моделі держави бібліотечна та архівна справи стали об'єктом політичної цензури, що було обумовлено характером більшовицької влади, в якій політико-ідеологічні цінності були наперед визначені програмними установками панівної партії і за жодних обставин не могли піддаватися будь-яким сумнівам. Наукове опрацювання “ідеологічно невитриманих видань”, на думку нових керманців,

об'єктивно могло привести до непередбачуваних наслідків або, щонайменше, значно ускладнити шлях до "правильного" розуміння національної історії. А це для комуністів було неприпустимим.

Список використаних джерел

1. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту / В. С. Прокопчук, Л. Ф. Філінюк ; Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 284 с.
2. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: історія й сьогодення / В. С. Прокопчук, Л. Ф. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – С. 37 – 59.
3. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування – до наших днів / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. – Т. 14. – С. 3 – 39.
4. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: етапи розвитку, стан і перспективи / В. С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ, 2008. – Вип. I. – С. 99 – 105.
5. Філінюк Л. Ф. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1921 – 1930 рр.) / Л. Ф. Філінюк // Там само. – С. 159 – 170.
6. Островий В. М. Внесок В. О. Гериновича у розвиток бібліотеки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти 1923 – 1928 рр. / В. М. Островий // Там само. – С. 63 – 71.
7. Ашаренкова Н. Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20-30 рр. ХХ ст.) / Н. Г. Ашаренкова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 95 – 105.
8. Держархів Хмельницької області, ф.п. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 6.
9. Там само, ф.р. 336, оп. 1, спр. 66, арк. 19.
10. Завальнюк О. М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 1998. – Т. 1. – С. 9- 20.
11. Держархів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 1, спр. 60, арк. 1а.

12. Там само.
 13. Там само, ф.п. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 8 – 8 зв.
 14. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Кам'яниччині в 1920 – 1930-ті роки / В. А. Нестеренко // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Матер. наук.-практ.конференції, присвяченої 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського 21 вересня 2001 р. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2001. – С. 248 – 254.
 15. Держархів Хмельницької області, ф.р. 6, оп. 1, спр. 153, арк. 182.
 16. Зиновьев Г. Возрождение буржуазной идеологии и задачи партии / Г. Зиновьев // Всероссийская конференция РКП (большевиков). 4 – 7 августа 1922 г. – М., 1922. – С. 24 – 58.
 17. Держархів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 1, спр. 202, арк. 75.
- * Так в документі.
18. Там само, арк. 75 – 75 зв.
 19. Там само, арк. 74.
 20. Там само, спр. 222, арк. 106.
 21. Там само, ф.п. 1, оп. 1, спр. 187, арк. 1.
 22. Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953. – СПб, 2000. – 313 с.
 23. Держархів Хмельницької області, ф.р. 3161, оп. 2, спр. 1, арк. 6.
 24. Там само, арк. 7 – 7 зв.
 25. Там само, арк. 10.
 26. Там само.
 27. Там само, арк. 11.
 28. Там само, арк. 15.

В статье рассматривается процесс изъятия “контрреволюционной литературы” из библиотечных и архивных фондов Каменец-Подольского университета в контексте становления системы политической цензуры.

Ключевые слова: Каменец-Подольский университет, политическая цензура, коммунисты, архив, библиотека, журналы, книжные фонды.